

QADIMGI TURKIY TIL VA HOZIRGI O'ZBEK TILI O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK

Kuchkorboyeva Madina Maxammadjon qizi

K.UZ -23-01-guruh talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20554926>

Annotatsiya: Mazkur maqolada qadimgi turkiy til va hozirgi o'zbek tili o'rtasidagi genetik, leksik, fonetik hamda grammatik bog'liqlik masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Orxon-Enasoy bitiklari, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari hamda Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari materiallari zamonaviy o'zbek tili bilan qiyosiy o'rganildi. Natijalar qadimgi turkiy til hozirgi o'zbek tilining shakllanishida asosiy manbalardan biri bo'lganligini ko'rsatdi. Xususan, lug'at tarkibi, grammatik kategoriyalar va sintaktik qurilishdagi ko'plab umumiyliklar o'zbek tilining tarixiy ildizlari qadimgi turkiy til bilan uzviy bog'liq ekanligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: qadimgi turkiy til, o'zbek tili, Orxon-Enasoy bitiklari, tarixiy tilshunoslik, turkiy tillar, leksika, grammatika, fonetika.

Kirish

Har bir tilning bugungi holatini chuqur anglash uchun uning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Til tarixini tadqiq etish xalqning madaniy, siyosiy va ma'naviy taraqqiyotini o'rganish bilan chambarchas bog'liqdir. O'zbek tili ham uzoq tarixiy rivojlanish jarayonini bosib o'tgan turkiy tillardan biri hisoblanadi. Uning shakllanishida qadimgi turkiy til, eski turkiy til, eski o'zbek adabiy tili va zamonaviy o'zbek tili bosqichlari alohida o'rin tutadi.

Qadimgi turkiy til turkiy xalqlarning ilk yozma adabiy tili sifatida e'tirof etiladi. Ushbu tilning eng muhim yozma manbalari VIII asrga mansub Orxon-Enasoy bitiklari hisoblanadi. Mazkur yodgorliklar turkiy xalqlarning siyosiy tarixi, ijtimoiy hayoti, madaniyati va til xususiyatlarini aks ettiruvchi noyob manbalardir. Keyinchalik XI asrda yaratilgan Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" hamda Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarlari turkiy tilning rivojlanish bosqichlarini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qildi.

Bugungi o'zbek tili qadimgi turkiy tilning bevosita davomchisi bo'lmasa-da, uning asosiy lisoniy xususiyatlarini saqlab qolgan turkiy tillardan biridir. O'zbek tilidagi ko'plab so'zlar, grammatik shakllar va sintaktik qurilmalar qadimgi turkiy til davridan meros bo'lib kelgan. Shu sababli qadimgi turkiy til va hozirgi o'zbek tili o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish til tarixining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Globalashuv va raqamli kommunikatsiyalar jadallashib borayotgan hozirgi davrda milliy tillarning tarixiy ildizlarini o'rganish yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chunki tilning tarixiy taraqqiyoti haqidagi bilimlar milliy o'zlikni anglash, madaniy merosni asrash va til siyosatini samarali yuritishda muhim omil hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi qadimgi turkiy til va hozirgi o'zbek tili o'rtasidagi bog'liqlikni ilmiy manbalar asosida tahlil qilish hamda ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili

Qadimgi turkiy tilni o'rganish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab rivojlana boshladi. Turkiy run yozuvlarini o'qish va talqin qilish borasida daniyalik olim Vilhelm Tomsenning xizmatlari alohida e'tiborga loyiqdir. U 1893-yilda Orxon bitiklarining kalitini topib, turkologiya fanida yangi davrni boshlab berdi.

Akademik V.V. Radlov qadimgi turkiy yozma yodgorliklarni to'plash, nashr qilish va tarjima etish bo'yicha katta ishlarni amalga oshirdi. Uning ilmiy ishlari turkiy tillarning tarixiy taraqqiyotini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. S.E. Malov qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tilining fonetik va grammatik xususiyatlarini tadqiq qilgan bo'lsa, A.N. Kononov va N.A. Baskakov turkiy tillarning tarixiy grammatikasi masalalariga alohida e'tibor qaratganlar.

O'zbek tilshunosligida G'. Abdurahmonov va A. Rustamovning "Qadimgi turkiy til" asari ushbu yo'nalishdagi eng muhim tadqiqotlardan biri hisoblanadi. Olimlar Orxon-Enasoy yodgorliklari tilini keng tahlil qilib, uning zamonaviy turkiy tillar bilan bog'liqligini ko'rsatib berganlar.

N. Mahmudov, H. Ne'matov, E. Fozilov, S. Usmonov va boshqa olimlarning tadqiqotlarida o'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti, qadimgi turkiy til bilan aloqalari hamda til taraqqiyotidagi ichki va tashqi omillar yoritilgan. Ayniqsa, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari asosida olib borilgan tadqiqotlar o'zbek tilining tarixiy ildizlarini aniqlashda katta ahamiyat kasb etadi.

Mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, qadimgi turkiy til va hozirgi o'zbek tili o'rtasidagi bog'liqlik masalasi turkologiyaning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Biroq zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida ushbu masalani yanada chuqurroq tadqiq etish zarurati mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot davomida tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, lingvistik tahlil va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning asosiy manbalari sifatida Orxon-Enasoy bitiklari, "Devonu lug'otit turk", "Qutadg'u bilig" hamda zamonaviy o'zbek tiliga oid ilmiy adabiyotlar tanlandi.

Qadimgi turkiy til birliklari hozirgi o'zbek tilidagi mos shakllar bilan qiyoslandi. So'zlarning semantik taraqqiyoti, fonetik o'zgarishlari va grammatik xususiyatlari tahlil qilindi. Shuningdek, ilmiy manbalarda keltirilgan ma'lumotlar tizimlashtirilib, umumlashtirildi.

Natijalar va muhokama

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, hozirgi o'zbek tilining asosiy qatlamlaridan biri qadimgi turkiy tilga borib taqaladi. Bu bog'liqlik avvalo lug'at tarkibida yaqqol namoyon bo'ladi.

Orxon-Enasoy bitiklarida uchraydigan "el", "yer", "suv", "ota", "ona", "o'g'il", "qiz", "ko'k", "tog'", "yurt", "xalq", "kishi" kabi ko'plab so'zlar bugungi o'zbek tilida deyarli o'zgarmagan holda qo'llaniladi. Ayrim birliklarning fonetik shakli o'zgargan bo'lsa-da, ularning ma'nosi saqlanib qolgan. Masalan, qadimgi turkiy tildagi "beg" shakli bugungi o'zbek tilida "bek" ko'rinishida ishlatiladi.

Leksik qatlamning saqlanib qolishi o'zbek tilining tarixiy ildizlari qadimgi turkiy til bilan mustahkam bog'langanligini ko'rsatadi. Ayniqsa, qarindoshlik terminlari, tabiat hodisalari, inson faoliyatiga oid so'zlar va ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi birliklar qadimgi davrdan meros bo'lib kelgan.

Fonetik jihatdan ham muhim o'xshashliklar kuzatiladi. Qadimgi turkiy til vokalizm tizimi zamonaviy o'zbek tilidan ayrim jihatlari bilan farq qilsa-da, ko'plab asosiy tovushlar saqlanib qolgan. Ayrim tovushlarning tarixiy rivojlanishi natijasida fonetik o'zgarishlar yuz bergan. Masalan, qadimgi turkiy tildagi ayrim qattiq undoshlar yumshoq talaffuz shakliga o'tgan.

Grammatik tizimdagi umumiyliklar yanada yaqqolroq ko'rinadi. Qadimgi turkiy tilda mavjud bo'lgan kelishik kategoriyalari hozirgi o'zbek tilida ham saqlangan. Qaratqich, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari qadimgi yozma yodgorliklarda ham uchraydi. Fe'lning zamon va mayl shakllari ham ko'p jihatdan umumiy xususiyatlarga ega.

Masalan, qadimgi turkiy tildagi "-di" o'tgan zamon qo'shimchasi bugungi o'zbek tilida ham faol qo'llaniladi: "keldi", "bordi", "ko'rdi". Egalik qo'shimchalari tizimi ham katta o'zgarishsiz saqlanib qolgan. Bu holat grammatik tizimning tarixiy barqarorligini ko'rsatadi.

Sintaktik jihatdan ham qadimgi turkiy til va hozirgi o'zbek tili o'rtasida muhim o'xshashliklar mavjud. Har ikkala til uchun ega-to'ldiruvchi-kesim tartibi xos hisoblanadi. So'z birikmalari va gap qurilishidagi ko'plab modellar tarixiy davomiylikni namoyon etadi.

Qadimgi turkiy tilning ta'siri faqat til tizimi bilan cheklanmaydi. U o'zbek xalqining madaniy va ma'naviy merosida ham muhim iz qoldirgan. Qadimgi bitiklarda uchraydigan vatanparvarlik, birlik, adolat va xalq manfaatlarini himoya qilish g'oyalari keyingi davr adabiyoti va madaniyatida ham davom etgan.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari turkiy tillar o'rtasidagi umumiyliklarni ko'rsatib beruvchi noyob manba hisoblanadi. Ushbu asarda qayd etilgan ko'plab so'zlar bugungi o'zbek tilida faol ishlatilmoqda. Bu esa o'zbek tilining qadimgi turkiy til bilan uzviy bog'liqligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek tili tarixiy taraqqiyot davomida arab, fors-tojik va boshqa tillar ta'siriga uchragan bo'lsa-da, uning asosiy grammatik va leksik yadrosi qadimgi turkiy til negizida saqlanib qolgan.

Xulosa

Tadqiqot natijalari qadimgi turkiy til va hozirgi o'zbek tili o'rtasida kuchli tarixiy-genetik bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. O'zbek tilining asosiy lug'at fondi, grammatik tizimi va sintaktik qurilishida qadimgi turkiy tilning izlari yaqqol namoyon bo'ladi.

Orxon-Enasoy bitiklari, "Devonu lug'otit turk" va "Qutadg'u bilig" kabi manbalar o'zbek tilining tarixiy ildizlarini o'rganishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqot davomida ko'plab leksik birliklar, grammatik kategoriyalar va sintaktik modellar tarixiy davomiylikni saqlab qolganligi aniqlandi.

Shuningdek, qadimgi turkiy til nafaqat lingvistik tizim, balki madaniy va ma'naviy meros sifatida ham hozirgi o'zbek tilining shakllanishida muhim rol o'ynagan. Ushbu merosni chuqur o'rganish milliy til tarixini yanada mukammal anglash, yosh avlodda tarixiy xotira va milliy o'zlikni shakllantirishga xizmat qiladi.

Kelgusida qadimgi turkiy manbalarni zamonaviy korpus lingvistikasi, raqamli filologiya va qiyosiy tarixiy tilshunoslik metodlari asosida tadqiq etish o'zbek tilining taraqqiyot bosqichlarini yanada aniqroq yoritishga imkon beradi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Abdurahmonov G., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: O'qituvchi, 1982.
2. Mahmudov N. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2013.
3. Sodiqov Q. Qadimgi turkiy yozuvlar. – Toshkent: Fan, 2009.
4. Usmonov S. Turkiy tillar tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1976.
5. Fozilov E. Eski o'zbek tili. – Toshkent: Fan, 1965.
6. Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq. – Toshkent, 1993.
7. Kononov A.N. Grammatika yazyka tyurkskix runicheskix pamyatnikov. – Leningrad: Nauka, 1980.
8. Baskakov N.A. Tyurkskie yazyki. – Moskva: Nauka, 1960.
9. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. – Moskva–Leningrad, 1951.
10. Radlov V.V. Drevnetyurkskie pamyatniki. – Sankt-Peterburg, 1894.

11. Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées. – Helsinki, 1896.
12. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. – Toshkent: Fan, turli nashrlar.
13. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. – Toshkent: Fan, turli nashrlar.